

Теодора Г. Илиева

**БОГОСЛОВСКИ ТЕРМИНИ В СЪЧИНЕНИЕТО
„ЗА СЕРАФИМИТЕ“ ОТ КНИГА „МАРГАРИТ“
НА СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ
В ПРЕВОД НА ДИОНИСИЙ ДИВНИ**

Teodora G. Ilieva

**THEOLOGICAL TERMS IN JOHN CHRYSOSTOM'S
„OF THE SERAPHIM“ FROM THE MARGARIT COLLECTANEA,
TRANSLATED BY DIONISI DIVNI**

Обект на изследване в публикацията са богословските термини в среднобългарския превод на съчинението „За серафимите“ от Йоан Златоуст. Анализиранияте теологизми се обособяват в три групи по структурен принцип, проследява се развитието на семантиката им в посока разширяване или стесняване. Лексеми, липсващи в старобългарския книжовен език, се сравняват със среднобългарски текстове, възникнали през XIV век. Правят се изводи за ролята на гръцката терминологична система при формирането на среднобългарската.

Ключови думи: *хомилия, богословски термини, композити неологизми, произвеждаща основа*

Object of research in this paper are theological terms in the Middle Bulgarian translation of John Chrysostom's Of the Seraphim. The analyzed theologisms are grouped into three groups on a structural principle and the development of their semantics has been traced in the direction of expanding or narrowing. Lexemes missing in the Old Bulgarian literary language have been compared with Middle Bulgarian texts originating from the 14th century. The findings point to the role of

the Greek terminological system in the formation of the Middle Bulgarian one.

Key words: *homilia, theological terms, composites neologisms, word-formation stem*

Книга *Маргарит* е сформирана във Византия през X век като хомилетична колекция с променливо съдържание и позната в различни гръцки версии. Сборникът включва Златоустови екзегетични и догматико-полемични съчинения, както и слова на етична и аскетична християнска тематика. Една от гръцките версии е преведена на среднобългарски в България през XIV век¹. Славянската ръкописна традиция и текстологичната история на книга *Маргарит* са сравнително добре проучени (Горский, Невоструев 1859, 2, ч. 2: 119–131; Сырку 1898: 248, 477; Черторицкая 1989: 100–102; Гранстрем 1998; Казенина 2001: 93–95; Казенина 2002: 57–66; Сергеев 1999: 100–135; Сергеев 2003: 351–357; Сергеев 2005: 148–166; Сергеев 2006: 313–318; Грицевская 2005: 268–295; Турилов 2010: 153), но липсват лингвистични изследвания на текста.

Научният интерес към езика на превода на книга *Маргарит* се обуславя от няколко причини: а) преводът се датира в тесни граници – средата на XIV в.; б) той е извършен за пръв път през среднобългарския период от развитието на книжовния език – така могат да се проучват особеностите на българския език в конкретен етап от развитието му; в) известно е името на преводача – българския книжовник йеромонах Дионисий Дивни – това дава възможност за изследване на идиолекта на книжовника преводач²; г) мястото, където е извършен преводът – скриптория в Кефаларевския манастир на преп. Теодосий Гърновски. През последните години се появиха езиковедски изследвания на отделни текстове от *Маргарит* (Димитров 2013: 96–109; Димитров 2014: 303–312).

Жанровата специфика на съчиненията, влизащи в състава на книга *Маргарит*, е предпоставка за широката употреба на богослов-

---

¹ Засега не са открити сведения и доказателства за съществуването на по-ранен превод на съчиненията от първата част на *Маргарит*, към която се отнасят и шестте слова *За серафимите*.

² Съществуват и други становища относно авторството на превода (Черторицкая 1989: 100–102; Сергеев 2003: 351–352).

ски термини, които са важна част от лексикалния фонд на всеки книжовен език. С термините се означават библейски реалии и персонажи, християнски догмати, онтологични и гносеологични понятия, ангелологични фигури и свойства, етически категории, есхатологични представи и др. Славянската богословска терминология е динамична система, която претърпява промени в историята на книжовния български език през периода X–XIV в. (Илиева 2014, под печат)³.

Обект на проучване е богословската терминология в хомилетичния корпус на шестте слова *За серафимите* (нататък *Срф*) от св. Йоан Златоуст. Основен източник за ексцерпцията на богословските термини от съчинението *За серафимите* е най-ранният български препис на книга *Маргарит* – F.I.197, л. 130–168, РНБ, трета четвърт на XIV в. (СРБИП 2009: 113–118)⁴. Ръкописът е въведен в научно обращение от Б. Ангелов, който изказва предположението, че може би е писан още приживе на преводача му Дионисий Дивни (Ангелов 1980: 54–62).

Целта на проучването е свързана с историческата лексикология: изследване на богословски термини като показател за развитието на речниковия състав на българския език и в частност на богословската терминологична система през X–XIV в., като се проследява специализирането и стабилизирането на морфемния им състав и се отчетат промените в семантиката им. Задачите на това изследване са: а) да се извърши пълна ексцерпция на богословските термини в *Срф*, те да се систематизират и да се анализират по групи. Особено внимание се отделя на **редките** теологизми⁵, които са показател както за цялостното развитие на богословската терминологична

---

³ Благодаря на Т. Илиева, която ми позволи да се запозная в ръкопис с доклада ѝ, изнесен на международната конференция „Християнство и книжнина“ (24–25 октомври 2014 г.).

⁴ Дигиталните кадри от съчинението *За серафимите* на св. Йоан Златоуст са ми предоставени от моя научен ръководител, проф. д-р М. Спасова.

⁵ Определението *рядък*, отнасящо се за термин, е относително: все още липсват пълни индекси на голяма част от преводните корпуси и на оригиналните съчинения от Ранното и от Късното славянско средновековие. Засега критерият дадена лексема да се определя като *рядка дума*, е да има не повече от 5 употреби.

система, така и за езикотворчеството на преводача; б) да се представят гръцките съответствия на богословските терминологични единици; в) редките богословски термини в *Срф* да се сравнят с теологизмите в старобългарския ръкописен канон от X–XI в. (нататък *стбрк*), от една страна, и от друга – с текстове, възникнали през среднобългарския (нататък *срднб*) период приблизително по същото време или скоро след превода на книга *Маргарит*; г) да се направят изводи за ролята на гръцката терминологична система при формирането на среднобългарската.

Тъй като проучването на богословските термини в хомилетичния корпус *За серафимите* все още не е завършено окончателно, тук се посочва приблизителният им брой, който надхвърля 300 лексикални единици с над 700 словоупотреби.

Според произхода си богословските термини са славянски и чужди. Гръцките теологизми в *Срф* са 33 (без топонимите и антропонимите). Балканските латинизми, прабългаризмите и хебраизмите са около десет, т.е. незначителна част от общия брой. Тези обобщени данни доказват, че независимо от влиянието на гръцката богословска терминологична система върху формирането на славянските теологизми през XIV в. *Slavia Orthodoxa* притежава завършена и устойчива славянска система от богословски термини.

В това проучване обект на анализ са 15 богословски термина и 41 словосъчетания с терминологично значение, разпределени в три групи според структурата си: а) термини **прости думи** (еднокоренни морфемни лексико-семантични теологизми, резултат от лескико-семантично терминообразуване); б) **термини composita**; в) **термини словосъчетания** (резултат от синтактично терминообразуване).

Анализираните терминологични единици от *Срф* се сравняват със *стбрк* по лексикографските справочници *СтБР* и *СС*, за да се констатира дали са били част от славянската терминологична система на старобългарския книжовен език. Паралел се прави и с Йоан-Екзарховия превод на *Богословие (ЙоЕБ)* (Илиева 2013: 251–361), както и с термините, които се регистрират в *срднб* преводни корпуси по следните лексикални индекси: *Манасиева хроника (МХр)*, Захеевия превод на *Триодните синаксари (ТрС)*, търновската редак-

ция на *Стишиния пролог (СтПр)*, поученията на *авва Доротей (АД)*, *Посланието на Патриарх Фотий до княз Борис-Михаил (ПФот)*. Само славянските термини *composita* ще се сравняват със сложните думи в съчиненията на св. Патриарх Евтимий Търновски (*ЕвТ*) (Харалампиев 1990: 142–145), със сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак (*ГрЦ*) и със сложните думи в среднобългарския превод на 16-те слова на св. Григорий Богослов (*ГрБ*) (Спасова 1999: 135–166). Ако даден богословски термин от *Срф* липсва в *стбрк* или в *срднб* корпуси, наличието му в други славянски текстове се проследява по *SJS*, *Микл*, *ПЦС РЦСлЕ*, *СлДрЯ*, *Срезн*, *СРЯ*. Към първите две групи се посочват термините, които (поне засега!) се считат за *hарах legomena*.

Богословската терминологична лексика от *Срф* в групите на **простите** и **сложните** термини се анализира по признака *наличие/липса* в *стбрк*; термините, които не са фиксирани в *стбрк*, се систематизират по признака *наличие/липса* в *срднб* по индексите на *МХр*, *АД*, *СтПр*, *ТрС*, *ПФот*, а композитите и по *ЕвТ*, *ГрЦ* и *ГрБ*. Теологизмите, липсващи в *стбрк* и в *срднб*, се сверяват с лексикографските справочници, като се отбелязва в какви текстове са регистрирани. При анализа водеща е гръцката лексема, от която е преведен конкретният термин. Това позволява да се проследи ясно морфемната структура на калките, да се открият полукалките, да се извършат наблюдения за развитието на словообразователните и семантичните процеси в българския книжовен език през XIV в.

І. Богословски термини – прости думи:

κοινωνός → **овьщъникъ**, -а м. (1) ‘съобщник, съучастник’:
 њже толнцѣмь њ таковѣмь таннѣствомь спѣвнвын наше ѣстьство
 во њ...на сътворнвы ннзрѣннынхъ ѡбщннкы(131⁶23).

Това съществително за лица се регистрира като теологизъм с 15 употреби в *стбрк* (СС 401), среща се и в *срднб*: [*МХр* (4); *СтПр* – т. 4 (1), т. 5 (3)] със същата семантика.

μυστήρια → **таннѣство**, -а ср. (4) ‘тайнство; тайно, Божествено учение’: вьпѣахъ дроугъ къ дроугоу њ глаахъ.ѣтъ ѣтъ ѣтъ.
 гъ саваѡфъ. вьнѣтннж ѣтъ. њже толнцѣмь њ таковѣмь таннѣствомь спѣвнвын наше ѣстьство (131⁶21).

Словоформата е онтологичен термин и липсва в *стбрк*, но от същия корен са засвидетелствани образуванията *таи*, *таивънъ*, *таивъникъ*, *таивъно*, *таилище*, *таинна*, *таинъ* *СтбР*: 918–919). Абстрактното *същ.* *таинъство* се среща в *срднб* с аналогична семантика [*АД* (3), *ТрС* (5), *ПслФ* (1), *СтПр* – т. 2 (2), т. 3 (1), т. 9 (1)].

Παλαιᾶ, παλαιός → *ветъхъ*, *-ын прил.* (3) ‘Старият Завет, Старозаветното Писание; древен, стар, някогашен; древни времена’: *въсждоу въ ветхѣхъ, сѣин’ници црѣа помазоваахъ* (149^a15); *Въ вет’хѣхъ оубо, въсѣкмоу прокажену вѣ вънѣ гра нзганѣти сѧ* (150^b22).

В *Срф* лексемата не се дистрибутира в съчетание със *звѣтъ*, а има елиптична структура. Изградена е по модела на семантичната кондензация, при който едната част на словосъчетанието се изпуска, а другата е носител на семантиката на цялото (Илиева 2013: 206).

В *стбрк* думата е с адекватна функция в словосъчетанието *ветхъин законъ* (*СтбР*:157). У Йоан Екзарх *ветъхъ* се употребява в съчетание със *завѣтъ* (*ЙоЕБ*: 269). В *срднб* текстове се регистрира и като *прил.* с атрибутивна функция, и със значение на теологизъм от *Срф*: [*АД* (6), *МХр* (3), *ТрС* (5), *СтПр* – среща се в т. 1–6; т. 8; т. 10–12].

συχαίρω/συχορεύω → *сълккъствовати*, *-ствоуѣж*, *-ствоуѣши несв.* (2) ‘участвам в хор; възхвалявам, ликувам, поздравявам заедно с някого’: *самого же вѣкж посѣѣ на нмамы съ стѣими агглы сълккъствоуѣща. н комоуѣо ѿ блгоуни’нынхъ подаваѣща вѣн’ца-понеже ко ёсть ѿколюбнвъ н великодоровнтъ* (143^a22); *нж пръвѣе хероуѣимы рекъ н серафѣимы въспомѣнжвъ, сѣце повелѣваётъ въсѣмъ възснлати страшнѣншѣи гла сълккъствоуѣщнхъ памѣтѣж мыслъ наша ѿ зѣмла въстрыгнѣти тѣщж сѧ* (165^b28).

Субстантивираното *сег.деят.прич.* *сълккъствоуѣщнхъ* е употребено еднократно в *Срф*. То е пълен структурен и смислов еквивалент на гръцкия вербоид *συχορευόντων*. В *стбрк* има една употреба със същото значение в *Супр* (*СтбР*: 824). В *срднб* текстове

сълнкъствовати липсва, а като превод на συυχορεύω се съдържа в: [Мин.1097, ПандАнт.(Срезн: 732), ХомМих (Микл: 931), Миней за ноем. (РЦСлЕ: 183)].

тоѹ ѳероѹ → свѣтилищнѣ, -ѣи прил. (1) ‘на свѣтилище, на светиня’: ѡще оѹвѣлны чъсомоу достоннѣ вѣ ѡзїа· кынхъ достоннѣ вѣ коу’но на пѣдверїа вѣстѣплѣ ѣтлншна съ толнцѣмь вѣстѣоуствомь (161^б18).

В *стбрк* този адектив не е засвидетелстван, но се среща свѣтилище. В *срднб* корпуси също не се регистрира. *Прил.* свѣтилищнѣ има рядка употреба и е констатирано в по-късни паметници (РЦСлЕ: 150).

II. Богословски термини *composita*:

В *Срф* броят на сложните думи⁶ е 123, а 110 от тях са употребени в богословската концептосфера. Като лексеми с кратка форма и богато съдържание, но най-вече заради ярката им образност, композитите стават емблематични за високия стил *плетение словесъ*, който е една от характерните особености на преводните и оригиналните съчинения на Търновската книжовна школа по времето на Патриарх Евтимий. Не по-малко важна причина за широката употреба на *composita* в превода на *Срф* е идиолектът на Дионисий Дивни – отличен познавач на гръцкия език, за когото Патриарх Калист дава блестяща оценка в *Житието на преп. Теодосий Търновски*. В дисертацията ми върху *Срф* групите сложни думи ще бъдат анализирани обстойно по няколко критерия, но водещ показател ще бъдат гръцките им съответствия: *compositum*, *проста дума* или *словосъчетание*. Поради ключовата им семантична и стилистична функция, първо ще бъдат изброени всички сложни думи с терминологично значение:

εὐλογία → благоволязньство, εὐειδής → благовиднѣ, εὐδοκία → благоволение, εὐώδης → благовоннѣ, εὐκαίρωσ → благоврѣмнѣннѣ, ὀλεθρος → благоговѣннѣ, εὐλογία → благоговѣн-

---

⁶ Предпоставка за употребата на сложни думи термини е жанрът на орнаменталната хомелитична проза на св. Йоан Златоуст.

ньство, εὐλάβεια → благоговѣніе, εὐχαριστία → благода-
 рение, εὐχαιστήσω → благодарствовать, εὐεργетικός → благо-
 дѣтельный, εὐεργεσία → благодѣтельство, χάρις, εὐδοκία →
 благодарѣть/благодарить, εὐδόκιμος → благоискоуьсьнѣ, εὐτεχνία
 → благоискоуьство, φιλάγαθος → благолюбивѣ, εὐγνώμων →
 благонаравнѣ, εὐμορφία → благообразіе, εὐφορος → благопло-
 днѣ, εὐχρηστος → благопотрѣбнѣ, εὐπρόσδεκτος → благо-
 приятнѣ, εὐγένεια → благородіе, εὐλογέω → благославити
 сѧ, εὐλογία → благословіеніе/благословеніе, εὐλογητός →
 благословіенѣ/благословенѣ, εὐτρέπιζω → благоуготовити,
 εὐταξία, εὐρυθμία, εὐτακτον → благоуиніе, εὐτακτος → бла-
 гоуиннѣ, εὐσεβής → благоуьстнѣ, εὐσεβία → благоуьстнѣ,
 εὐθέως → благоуьстнѣнѣ, εὐώδης → благоуханнѣ, φιλόθεος
 → боголюбивѣ, φιλόθεος → боголювьць, θεήλατος → богона-
 поущенѣ, μεγαλοφωνότος → велигласнѣ, μέγαφρονω → вели-
 мждривати, μέγαφρονω → велимждрствовать, μεγαλόδωρος →
 великодаривнѣ, ἐνάρετος → добродѣтельный, ἀρετή →
 добродѣтель, εὐεξία → добронмѣньство, ζωοποιός → живот-
 ворѧ, νομοθετέω → законополагати, παρανομία → законопрѣ-
 стѣпленіе, παράνομος → законопрѣстѣпнѣ, παρανομέω →
 законопрѣстѣповати, γεωργός → земледѣльць, γεωργία →
 земледѣльство, Χρισόστομος → золотоуьць, δυσσεβεία →
 зѣлоуьстнѣ, εἰδωλολατρεία → идолоуьженіе, βραχυλογία →
 кратѣкословіе, ἐμπορία → коуплетвореніе, χοροστασία →
 лнкостваніе, χοροστάτω → лнкоствательствовать, πλεονέκτης
 → лнхонмѣць, ὑποκρίνω → лнцемѣрствовать, φιλόστοργος →
 люבודрѣжнѣ, μοιχεύω, πορνεύω → люводѣнствовать, φιλο-
 σοφέω → любомждрствовать, φιλόσοφος → любомждрць, φι-
 λονεικία → любововѣдьство, φιλήκοος → любовослоушатель-
 нѣ, φιλοκερδές → любовпривытъуьнѣ, φιλονεικία → любо-
 пѣрѣніе, φιλοχρήματος → любовсѣтъажательнѣ, φιλομαθής →

μεγαλόδωρος → велкодаровнтъ, -ѣи прил. (1) ‘даряващ богато, много щедър’: самого же вѣкж посѣѣ на ѿ нмамы съ ... ѣсть во ѿколюбнв ѿ велкодаровнтъ (143а24).

Композитът е морфосемантичен еквивалент на гръцкото съответствие. Регистриран е у *Микл* и *Филкова*, които посочват още няколко сложни думи от същото словообразователно гнездо. Среща се и в *ГрЦ*, и в *МХр*. Съхранен е в късни паметници (*ПЦС* – Мин. мес.январ. 4). В *ГрБ* се използва отглаголното съществително велкодарнѣ. Номинативът велкодарованнѣ е определен от Т. Илиева като абсолютен хапакс⁷ в *ПрЙез*, но думата се среща в *ГрБ срднб*.

проедрѣа → пръвопрѣстольство, -а ср. (1) ‘предстоятелство, първоначалие, висша църковна йерархия’: да слышжтъ ѿудѣе ѿсправленїа наша, ѿ пръвопрѣстольство црковное. ѿ колницѣхъ ратована бы црковъ. нж ннкогда же неповѣжѣна бы (144б30 – 145а1).

Този композит съответства на гръцката префигирана дума проедрѣа и е нейна частична калка, като превежда буквално само втория компонент на подложката. Засвидетелстван е в *Маргарит* и Великите четиминей по ръкопис от 16 в. [*Микл*, *СРЯ* XI–XVII в. (т. 14)]. Същият речник изолира образувания от тази лексема глагол пръвопрѣстольствовати в късен паметник (*Ж. Мих. Клоп*. 1537 г.). В лексикографската традиция от словообразователното гнездо са регистрирани: пръвопрѣстольнѣ и производното от него име за лица пръвопрѣстольникѣ [(*Микл*, *СтП*. (т.1, 8)], както и непрефигираният му вариант пръвостольникѣ [(*Срезн*, *ПатСин*, *ПандНик*, *СДСЯ*; *СтПр* (т. 1)]. В *СтПр* (т. 8) е се употребява и пръвопрѣстолнѣ.

ταπεινοφροσύνης → сѣмѣреномъдрованнѣ, -нѣ ср. (1) ‘смиреномъдрие’: Тогожѣ ѿ пръвыж параллѣмены, глѣщжж възнесе сѣ сѣце ѿзїннѣ. ѿ сѣмѣреномъдрованнѣ ѿ іако повѣстѣтъ

---

⁷ Илиева 2008: 208

НЕ НАДЪКАТН СЪ ДОВОДЪТЪКЛ'НОМЪ·Н КОЛНКО ЗЛОЪ ЕСТЬ ВЪЗНОШЕНІЕ (15164).

Лексемата не се съдържа в лексикографски справочници. Засвидетелстван е произвеждащият глагол съмѣреномѣдровати (*Микл*, *ПЦС*, *ЕфрСр*). Единствено в *Микл*. са посочени няколко композити от деривационната верига: съществителните съмѣреномѣдріе, съмѣреномѣдрѣствіе, съмѣреномѣдрѣство и прилагателното съмѣреномѣдрѣ.

ταπεινωφροσύνω → съмѣреномѣдровати, -мѣдрѣѣжъ, -мѣдрѣѣши *несв.*(2) 'смирявам се': сїе њ вѣера рѣхъ, њ днѣ глѣ, радн њже вѣера ѡставшїихъ· занеже грѣшнын њмать съвѣсть ѡблнчажцѣжъ ёго, њ нѣжа ёсть смѣреномѣдровати ёмоу (148а9).

Префигираният глагол е абсолютна калка и не е фиксиран в *стбрк*. Отбелязан е само у *Микл.*, където са регистрирани и мотивираните от него синоними съмѣреномѣдріе, съмѣреномѣдрѣствіе. В *Остр* се срещат съмнреномѣдріе, съмнреномѣдрѣ, съмнреномѣдренѣнѣ. У *ГрБ* се регистрират глаголят съмѣреномѣдрѣти и отглаголното съществително съмѣреномѣдріе.

φιλότης → любовчѣстѣнѣ, – и *прил.* (1) 'достоеен за почит, похвален; ревностен': њ крѣмїи въходннкы њмѣжъ любовчѣстѣнын грады стран'ны жѣлажцѣ видѣтн (163а5 sq.).

Лексемата е пълна калка и липсва в *стбрк*. Присъства в словника както на някои преславски книжовници – любовчѣстѣнѣ (*ЛЛеств*), така и в езика на представителите на Търновската школа (*ГрЦ* – любовчѣстѣно). В *ГрБ* се регистрира голямо словообразователно гнездо любовчѣстѣнѣ, любовчѣстїе, любовчѣстївѣ, любовчѣстѣво вати. Регистрирана е у *Микл* и *ОстрЕв* със словоупотреба любовчѣстѣно⁸. Отглаголното съществително любовчѣстїе се среща в *ПанШук*, *ПанАнт* и *ПФот*.

⁸ Детерминираната форма на прилагателното е отбелязана в *СРЯ* XI–XVII и в по-късните (*Кн.Стен.*, 18 XVI–XVII в. и в *ПЦС*).

ψυχαγωγεω → доушеводствувати, -ствоуѣж, -ствоуѣшии *несв.*

(1) ‘ръководя духовно някого’: мѣ...въ ѡжасъ прнведемъ наша дѣшѣ прннеси наначало врачества ѡвратниѣ сѣ снѣре-нѣшнни тѣ дѣшеводствувѣще повѣстѣни (132a20).

Терминът спада към нравствено-богословския понятиен пласт. В *Срф* е употребен като вербоид в сег. вр.: дѣшеводствувѣще ψυχαγωγήσωμαι. Може да се възприеме за рядка дума, тъй като наличието му не се открива нито в *стбрк*, нито в по-късни преводни или авторски текстове. В *ПЦС* е отбелязано производното име доушеводець (Мин. Дек.12).

ψυχοφθόρος → доушетѣлѣннѣ, – и *прил.* (1) ‘пагубен за душата, който покварява душата’: ѡ ѡнѣдоу ко намѣ пагоуѣнаа сѣа нѣ дѣшетѣлѣнѣнаа прнвѣносатѣ сѣ оуѣнѣа (139a2).

Композитумът не се регистрира в *стбрк* и в *срднб* текстове. Негов лексикален синоним доушегоуѣннѣ е констатиран в *АД*. У *Микл* (prol. men.-vuk) се срещат nomina agentis доушетѣлнѣтѣлѣ, -тѣлѣннѣца.

III. Термини словосъчетания – свободни и устойчиви, библейски формули

Словосъчетанията от тази група са утвърдени в християнската богословска и богослужебна практика изрази с догматически, тринитарен, христологичен, ангелогичен, онтологичен, нравствено-богословски, или мистириологичен характер.

1. Словосъчетания от две или повече лексеми с единно терминологично значение, което може да се изрази с две или три пълнозначни леми.

1.1. Двуконпонентни словосъчетания:

δαίμονα ἐκβάλλω → вѣсѣ изъгнати ‘изгонвам бяс’; ὕδωρ ζῶν → вода жива ‘вода със свръхестествени свойства’; παννυχίδας → вѣсѣношное вѣдѣннѣ ‘част от богослужебния кръг’;

ἁμαρτία ἀφίημι → грѣхн оставиати⁹ 'прощавам грехове';
 εὐχή ποιέω → молитва творити 'моля се';
 ἱερὸν προθύρος → прѣдъдвернѣ свѣтлинцѣно 'притворът на старозаветната скиния';
 ἱερᾶ τράπεζα → свѣщница траπεζа¹⁰ 'осветено място, върху което се извършва пресъществяването (μεταβολή-μετουσίωσις) на св. дарове, или литургията';
 ἀποπληρῶ διακονία → изпълнати служение 'извършвам богослужение';
 ὑμνολογία ποιέω → славословие сътворяти 'извършвам хваление; славословя';
 μυστικός θεωρία → таинное видѣние 'откровение, видение от Бога';
 ναός Κυρίου → храмъ вокин, храмъ господънъ 'християнски храм'.

1.2. с усложнена структура:

ἀναίμακτος προσφέρω θυσία → безкръвната възносити жертва 'отслужвам литургия';
 στείχω ἁγία τράπεζα καὶ λογική φέρω λατρεία → прѣдъстонтн на свѣтага траπεζа и словеснага приносити служба 'отслужвам литургия';
 θυσιαστήριον θυμιάματον → жертвѣннкъ кадильнъ¹¹ 'кадилен жертвеник';
 οὐρανός θρόνος → небесъни прѣстолъ 'Божият престол на небето'.

Първите два представени примера са контекстуални синоними, със значение 'отслужвам литургия'¹².

⁹ Молитва святого Иоанна Златоустого. – В: *Полный молитвослов и Псалтирь*. Санкт Петербург, 2010, с. 92.

¹⁰ На траpezата бил придаван евхаристиен смисъл. Приема се, че тя пресъздава тайнството Причастие. (Стефанов 2012: 246).

¹¹ Синоним на олтареъ кадильнън (СтБР т. 2, с. 79).

¹² Телесната жертва, принасяна в *Стария Завет* – прообраз на Литургията, е противопоставена на новия вид жертвоприношение – безкръвното, извършвано само с хляб и вино.

2. Словосъчетания, композирани от различен брой смислово самостоятелни компоненти

ἄνω δυνάμεου → вестѣлеснаѧ сила ‘небесна и безплътна сила; един от ангелските чинове’; εὐώδης θυμίαμα → благожханно каднло ‘благоуханен тамян’; θεήλατος ὄργην → богоонапоущынѧ гнѣвъ ‘Божествен гнявъ’; ἀγαθός ἔθος → благѧн обычан ‘добър навик, обичай’; ἔχθρα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων → вражда богоу н чловѣкомѧ ‘вражда между Бога и човечите’; τὰ ὀλέθρια παρεισφέρω διδάγματα → доушетлѣннѧ прнвѣтноснтн оученнѧ ‘разпространявам душепагубно учение’; каторθώματα εὐσεβῆ → нсправленнѧ благоуѣстнвно ‘благочестиво поправкане на лошите нагласи’; σταύρος δέχομαι → кръстѧ прннматн ‘взимам си кръста; приемам отредената ми съдба’; πλήρῳ οὐρανός καὶ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ → нсплѧннатн небо н земята славы его ‘да се изпълнят с Неговата слава небето и земята’; δέσις δίκαιος → молнтва праведнаго ‘молитвата на праведния’; ἀμετανόητος καὶ ἀνεπίστροφός τρόπος → непокаяннѧ н неоврацаемѧ нравѧ ‘нрав, който не търпи промяна към добро и покаяние’; οὐδέν ἀπόνοιαν χεῖρον → ннчѧ възнѧшеннѧ горѧше естѧ ‘няма нищо по-лошо от самопревъзнасянето’; σκάμμος νῆστις → подвнѧ постѧнѧ ‘постнически подвиг’; προσκύνησις Πατῆρ καὶ ἅγιος Πνεύματος → покланѧннѧ отѧцоу съ свѧтѧмѧ доухомаѧ ‘поклонение на Отца и Св. Дух’; φέρω συνειδῶτι ἔλεγχον → прѣтѧрѧннтн съвѣстн обнѧченнѧ ‘търпя изобличение на съвестта’; ἅγιος παστάδος → свѧщенѧ врътоѧ ‘свят чертог’; συνειδῶς ἀγαθός → съвѣстѧ блага ‘добра, чиста съвест’; Διδασκάλος δεξώμεθα → оучителнво наказаннѧ ‘(по)учението на Учителя’.

3. Библейски формули

Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ → богъ и спасъ нашъ иисусъ христосъ 'нашият Бог и Спасител Иисус Христос'; ζωὴν αἰώνιον → жнвотъ вѣчннн 'вечният живот след смъртта'; γῆ ἐπαγγελία → земля обѣтованна 'земята, обещана на израелския народ'; οὐρανός βασιλεύς → небесннн царъ 'Небесният Цар'; ἀτελεύτητος σκόληκος καὶ ἄσβεστος πυρός → неугминражщнн чрвъ и неуггасажщнн огнъ 'неумиращият червей и неугасващият огън (в ада)'; ἅγιος καὶ ζωοποιός Πνεύματος → сватннн и благннн и жнвотворящнн доухъ 'Светият Благ и Животворящ Дух'; ἅγιος καὶ σωτήριος βάπτισμα → сватное и спасное кръщннне 'свято и спасително кръщаване'; ἄφραστός τοῦ Δεσπότης συγκατάβασις → ннзъглаголанное владчннне съхжжннне 'неизказаното, неописуемото с думи пришествие на Владиката'.

Това научно съобщение дава основание, от една страна, да се направят частични изводи по отношение на богословската терминология в преводен текст от гръцки, извършен през XIV век, а от друга – да се очертаят няколко щриха от творческия профил на блестящия кефаларевски преводач.

Системата от богословски термини в *Срф* е пряк наследник от старобългарския книжовен език. Тя показва близост с богословската лексика от ранните кирило-методиевски преводни текстове, която е фундаментална, добре усвоена и мотивира поредица от терминообразуващи процеси в езика.

Много по-слабо теологизмите от *Срф* кореспондират с богословската лексика в произведенията на Преславската книжовна школа¹³: гръцката основа (εὖ-) се превежда с благо- във всички

---

¹³ В *Преславските паметници* са употребени следните лексеми: антихристъ, архнстратнгъ, благонравнъ, благочннне, благочѣстнннѣ, владчѣство, воннѣство, милость, осжжжннне, осжжжати, съхжжжннне но и формата съходъ, таннѣство (само в *Микл*), шестокригъ. В *Охридските паметници* се регистрират термините: архнстратнгъ, благочѣстнннѣно, воннѣ-

composita. Това преднамерено архаизиране е показателно за книжовния език на XIV в. и демонстрира сходство със *стбрк*¹⁴. С ограничено присъствие в *Срф* са сложните думи, които съдържат в състава си елементи ъдно- и любо-, характерни за преславските книжовници¹⁵. В *Срф*, както и в книжовните корпуси от среднобългарския период, обикновено особеностите на стила и езика на преславските преводачи се неутрализират. (Илиева 2014: 4)

Дионисий Дивни следва стремежа на търновските текстописци да предават точно структурата на думата и фразата от архетипа, търсейки буквален превод (Иванова-Мирчева 1987:115), и създава палитра от красиви и прецизно изковани оказионализми (с тях е наситен езикът на св. Йоан Златоуст), някои от които са съхранени в поетичния речник на нашия език. Понякога обаче Теодосиевият ученик нарушава принципа на дословния превод, осмисляйки и репрезентирайки теологизмите чрез оригинални славянски построения (ἐταρικός → възъчъстнын н любодѣнствоущын, παννυχίδας → възснощною вѣѣнне, ὀλέθρια → пагоубьнъ н доушетлѣннъ). Употребата на такива термини неологизми е отличителен белег за индивидуалния стил на кефаларевския преводач.

Сред продуктивните словотворчески модели, които йером. Дионисий използва, са и: предаване на теологизмите от оригинала с различни смислово и стилистично мотивирани славянски варианти (θεσιαστήριον → жрътѣвннкъ, жрътѣвннца, олѣтарь; εὐλόγια → благовозньство, благоговѣнньство, благоговѣнне; ἱερός →

ство, милость, осъждение, осъждати, съхождение, но и формите съходъ, танньство, шестокрилъ (Христова 1994).

¹⁴ В целия *стбрк* се съдържат 74 composita с първи компонент благо- и 4 с първи компонент довр-, които са по-нови като образувания в сравнение със сложните думи с първи компонент благо- (Цейтлин 1986: 234).

¹⁵ В *Срф* изолирах 4 теологизма с любо-: любочъстнъ, боголюбвицъ, боголюбивъ, христоролюбнъ и още 12 лексеми с нетерминологичен статус с първи компонент е любо-. В *стбрк* има 8 такива composita, които са регистрирани в *Супр*. В произведенията на св. Кл. Охридски не се откриват такива сложни думи.

сващѣнѣ, сватилицѣнѣ); употребата на словообразователни синоними (сѣѣренѣмѣдрнѣ; сѣѣренѣмѣдрѣваннѣ) дори когато лексемата има своя устойчив еквивалент в *стѣрк* (благоуѣннѣ – благоуѣннѣннѣ; благоуѣстѣнѣ – благоуѣстѣнѣнѣ); предпочитание към съществителни, образувани със суфикс -ннѣ; наблюдават се промени в деривационните модели, по които се образуват глаголите – засилва се употребата на имперфективни форми; откриват се случаи, в които непрефигирани глаголи от оригинала се транспонират в префигирани (ѣѣартѣвѣ → сѣѣгрѣшати, фѣрѣ → прнноснѣти (славословнѣ), сѣѣтрѣпѣти) или обратно. Тези особености, установени и в *ЙоЗлПА срѣнѣ* и *ПФот*, очертават типологична близост между *Срѣ* и творбите на други търновски книжовници (Димитров 2013: 105).

Така, следвайки идейните и правописно-стилистичните постановки на ТКЩ, но и вземайки интелигентни преводачески решения, Дионисий Дивни обогатява славянската теологична концептосфера със свитѣк от семантично нюансирани и усложнени богословски термини, сакрални образи, нравствено-философски понятия.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Б. С. (1980): Търновският книжовник Дионисий Дивний. // *Старобългарска литература*, кн. 7, с. 54–62.
- Арх. Бончев, А. (2002–2012): *Речник на църковнославянския език*. София.
- Василева, Н. (2002): *Лексиката на Лествицата*. Преславски и търновски превод. Варна.
- Глѣвинѣѣ кѣннѣжнѣнѣѣ, (2005): Книга 3. Речници. Шумен.
- Давидов, А. (1993): *Речник-индекс на Презвитер Козма*. София.
- Димитров, К. (2010): *Речник-индекс на словата на авва Доротея* (по ръкопис от сбирката на М. П. Погодин). В. Търново.
- Димитров, К. (2013): *Нарах legomena в среднобългарския превод на словата Против аноемите от св. Йоан Златоуст*. // *Български език*. Приложение.
- Дьяченко, Г. (1998): *Полный церковно-славянский словарь*. Москва.
- Дуйчев, И., М. А. Салмина, О. В. Творогов (1988): *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*. София.

- Иванова-Мирчева, Д. (1987):** *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането*. София.
- Илиева, Т. (2008):** Редки думи в старобългарския превод на книгата на пророк Йезекиил. // *Преславска книжовна школа*. т. 10.
- Илиева, Т. (2013):** *Старобългарският превод на Стария Завет*. София.
- Илиева, Т. (2013):** *Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „DE FIDE ORTHODOXA“*. София.
- Казенина, Е. Т. (2002):** ‘Маргарит’ и историко-културна ситуация на Руси XV–XVI вв. // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2002. № 4 (10).
- Милтенев, Я. (2006):** *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*. София.
- Петков, Г./ Спасова. (2008–2013):** *М. Търновската редакция на Стишиния пролог*. Текстовете. Лексикален индекс. (т. 1-12). Пловдив.
- Поп-Атанасова, С./ Костовска. В. (2005):** *Лексиката во поетските творби на Климент Охридски*. Скопје.
- Русев, П./ Давидов, А./ Гълъбов, И. (1971):** *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*. София. 1971.
- Сергеев, А. (2001):** *Рукописна традиция „Дионисиево Маргарита“ // Сборник в чест на Р. Павлова*. София.
- Славова, Т. (2013):** *Славянския превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*. София.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.** (1977) Москва.
- Спасова, М. (1999):** *Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак*. Велико Търново.
- Срезневский, И. И. (1989):** *Словарь древнерусского языка*. Т. I–III. Репринтно издание. Москва.
- Иванова-Мирчева, Д. (отг. ред.) (1999–2009):** *Старобългарски речник*. Т. I и Т. II. София.
- Стефанов, С. (2012):** *Евхаристията в катакомбното изкуство*. София.
- Тасева, Л. (2010):** Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване Издание на Закхеевия превод. // *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris*, Т. LIV.
- Турилов, А. (2007):** Дионисий Дивный. // *Православная энциклопедия*. Т. 15. Москва
- Харалампиев, И. (1990):** *Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски*. В. Търново.
- Христова, И. (1994):** *Речник на словата на Климент Охридски*, София. 1994.
- Черторицкая, Т. В. (1989):** *Маргарит*. СККДР. Вторая половина XIV – XVI в. Ленинград. Ч. 2. Л– Я., с. 100–102.

- Цейтлин, Р. М. (1986):** *Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв.* София.
- Цейтлин, Р./ Вечерка Р., Благова Э. (1994):** *Старославянский словарь* (по рукописям X–XI веков). Москва: Русский язык.
- Miklosich, F. (1977):** *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2. Neudruck der Ausgabe. Wien 1862–1865. Scientia Verlag Aalen.
- Pavlova, R./ S. Bogdanova (2000):** Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon Černogorec) in der ältesten slavischen Übersetzung. T. 1, 2 // *Vergleichende Studien zu den Slavischen Sprachen und Literaturen*. Hrsg. von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler. Bd 6. Peter Lang.
- Sadnik, L./ Aitzetmüller, R. (1955):** *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg.
- Slovník jazyka staroslověského (1958–1994).** ČAV. Praha.
- Weiher, E. (1987):** *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung des 14. Jahrhunderts*. Herausgegeben unter Mitarbeit von F. Keller und H. Miklas. Freiburg i. Br.